

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प
पर्यावरण मार्गदर्शक तत्त्वे - (अ) - गावसमुहासाठी वापर करण्याकरिता
भाग 1: सामान्य पर्यावरणीय मार्गदर्शक तत्त्वे (सर्व उपक्रमांसाठी लागू)

ठिकाण निवड आणि साहित्य

- उपक्रमासाठी निवडले जाणारे ठिकाण खालील भागात नसावे : वन्यजीवन संघर्ष क्षेत्र, कचरा व्यवस्थापन क्षेत्र, अति प्रदूषित / दूषित जमीन किंवा पाण्याचे क्षेत्र, पूरग्रस्त क्षेत्र.
- बांध, नाला बांध, पाणी साठवण संरचना (शेततळे, विहिरी इ.)

नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन

- जल संधारनाच्या विविध पद्धतींचा अवलंब करणे (उदा. सूक्ष्म सिंचन पद्धतींचा वापर जसे ठिबक आणि तुषार सिंचन, आच्छादन, वैकल्पिक एक आड एक सरी सिंचन पद्धती (furrow irrigation) इ.
- पाणी वाया घालविणे तसेच पाण्याचा अतिरिक्त वापर टाळावा. (उदा. भूगर्भातील पाण्याचे अतिशोषण टाळावे).
- शक्य असल्यास, नूतनीकरणक्षम/अपारंपारिक ऊर्जा निर्मिती करणा-या पर्यायाचा स्वीकार करा (उदा. सौर दिवे, सौर पाणी पंप इत्यादी).
- उर्जेचा कमीत कमी/कार्यक्षमरीत्या वापर करणा-या कृषी यंत्रांचा अवलंब करावा. (उदा. बीईई 5 स्टार रेट केलेले पंप)

प्रदूषण नियंत्रण

- सर्व शेतीविषयक वाहने प्रदूषण नियंत्रण (पीयुसी) अंतर्गत प्रमाणित असल्याचे सुनिश्चित करा.
- सर्व जनरेटर सेट (डीझल, पेट्रोल, केरोसीन, एलपीजी, सीएनजी) 'सीपीसीबीच्या जेनरेटर सेटसाठी ध्वनी आणि उत्सर्जन नियंत्रण मानके' चे नियम पूर्ण करतात याची खात्री करा.
- आवाज निर्मिती संबंधीत उपक्रम करताना सीपीसीबी निर्धारित 'ध्वनीच्या संदर्भात वातावरणीय वायू गुणवत्ता मानक' पूर्ण होत आहेत याची खात्री करा.
- अस्वच्छ/प्रदूषित पाण्यावर योग्य ती प्रक्रिया केल्याशिवाय ते जलाशयात सोडणे टाळा.
- सर्व प्रकारचे अस्वच्छ/प्रदूषित पाण्याची विल्हेवाट करण्यापूर्वी 'सीपीसीबी सामान्य मानक' पूर्ण करत आहे याची खात्री करावी.
- सर्व यंत्रणा ध्वनी मानकांशी जुळत असल्याची खात्री करा.
- सेंद्रिय टाकाऊ वनस्पती अथवा कचरा कुजवून त्याचे खत तयार करण्यात यावे.
- स्थानिक प्रशासनाने विनिर्दिष्ट केलेल्या ठिकाणीच घन कच-यांची विल्हेवाट लावावी. (उदा. वापरण्यास अयोग्य प्लास्टिक आच्छादनाची योग्य विल्हेवाट).
- कचरा जाळणे टाळावे. (उदा. पिकांचे अवशेष, पालापाचोळा, प्लास्टिक कचरा इ.).

जैवविविधता संवर्धन

- जुनी झाडे तोडणे टाळावे .
- बाह्य प्रजातींच्या प्राण्यांचे संवर्धन किंवा वनस्पतींची लागवड करणे टाळावे .

वैयक्तिक स्वास्थ्य आणि सुरक्षितता

किटकनाशके हाताळणी, साठवणूक, किटकनाशकांचा वापर आणि किटकनाशकांची सुयोग्य विल्हेवाट लावण्यासाठी वैयक्तिक सुरक्षित उपकरणे (पीपीई) वापरण्याच्या समावेशासह निर्धारित सुरक्षितता पद्धतींचा अवलंब करा (किटक व्यवस्थापन योजना पहा).

कृषि यंत्रे व अवजारे वापरत असताना वैयक्तिक सुरक्षा उपकरणांचा (पीपीई) वापर करूनच हाताळणी करण्यात यावी

अपघाताच्या धोक्यांपासून बचाव करण्यासाठी सर्व खड्डे, छिद्रे, पाण्याची साठवण रचना इत्यादी, पुरेशी सुरक्षित असल्याची खात्री करा.

पर्यावरण मार्गदर्शक तत्त्वे - (अ)

मिनी वॉटरशेड प्लॅनसाठी वापर करण्याकरिता- भाग 2: विशिष्ट पर्यावरण मार्गदर्शक तत्वांसाठी उपक्रम

अ.क्र.	उपक्रम	पर्यावरण व्यवस्थापन मार्गदर्शक तत्त्वे
1	शेतकरी शेती शाळा	<ul style="list-style-type: none"> शेतकरी शेती शाळेच्या सत्रात वैयक्तिक आरोग्य आणि सुरक्षितता (उदा. कीटकनाशकांची सुरक्षित हाताळणी) यावर भर द्यावा.
2	वानिकी आधारित शेती पद्धती (बांधावर लागवड; 100 झाडांचे छोटे ब्लॉक)	<ul style="list-style-type: none"> एकाच विदेशी प्रजातीची लागवड करणे टाळावे. रासायनिक खतांचा अतिवापर टाळण्यासाठी मृद चाचणी अहवालावर आधारित एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापनाचा अवलंब करण्यात यावा.. रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर कमी करण्यासाठी एकात्मिक किड व्यवस्थापनाचा अवलंब करण्यात यावा.(परवानगी असलेल्या कीटकनाशकांसह) सूक्ष्म सिंचन पद्धतीचा अवलंब, आच्छादन इ.
3	फळबाग लागवड - आंबा, लिंबूवर्गीय-संत्रा/मोसंबी/ कागदी लिंबू, सिताफळ, पेरू, आवळा, डाळींब	<ul style="list-style-type: none"> रासायनिक खतांचा अतिवापर टाळण्यासाठी मृद चाचणी अहवालावर आधारित एकात्मिक अन्नद्रव्य व्यवस्थापनाचा अवलंब करण्यात यावा. रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर कमी करण्यासाठी एकात्मिक किड व्यवस्थापनाचा अवलंब करण्यात यावा.(परवानगी असलेल्या कीटकनाशकांसह) सूक्ष्म सिंचन पद्धतीचा अवलंब आच्छादन इ.
4	क्षारपड व चोपण जमिनीचे व्यवस्थापन	<ul style="list-style-type: none"> भूसुधारके ही बीआयएस मानकप्राप्त असल्याची खात्री करावी. (योग्य मानक वापरले नसल्यास जमीन दुषित होण्याची शक्यता असते.) IS-10170-1982 for By-product Gypsum IS-6046-1982 for Gypsum for agricultural use IS 14403: 1996 for Agriculture Grade Iron Pyrites
5	शेततळे - जैविक बांधासह इनलेट आणि आउटलेट असलेली	<ul style="list-style-type: none"> अपघात टाळण्यासाठी शेत तळ्याच्या सभोवती सुरक्षित तारेचे कुंपण असल्याची खात्री करावी. शेत तळ्याचा बाजू उतार योग्य असल्याची खात्री करावी. (३ : १ बाजू उतार पेक्षा कमी असावा)
6	पाणी उपसा साधने-पंपसंच	<ul style="list-style-type: none"> ऊर्जा कार्यक्षम पंपसंचाची खरेदी करावी (उदा. बीईई 5 स्टार रेट).
7	शेड नेट हाऊस (जीआय / एमएस पाईप्स, बांबू)	<ul style="list-style-type: none"> रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर कमी करण्यासाठी एकात्मिक किड व्यवस्थापनाचा अवलंब करण्यात यावा.(परवानगी असलेल्या कीटकनाशकांसह)
8	पॉलीहाऊस (ओपन व्हेट) आणि पॉली टनेल	<ul style="list-style-type: none"> रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर कमी करण्यासाठी एकात्मिक किड व्यवस्थापनाचा अवलंब करण्यात यावा.(परवानगी असलेल्या कीटकनाशकांसह) प्लास्टिक पुनर्वापर करणा-या किंवा स्थानिक सरकारी प्राधिकरणाने विनिर्दिष्ट केलेल्या ठिकाणी प्लास्टिक कचरा-याची विल्हेवाट लावावी.

अ.क्र.	उपक्रम	पर्यावरण व्यवस्थापन मार्गदर्शक तत्त्वे
9	बंदिस्त शेळीपालन	<ul style="list-style-type: none"> • वन संरक्षित भागात 5 किमी अंतरावर असलेल्या पशुधन युनिट्समधील प्राण्यांना लस दिली असल्याची खात्री करावी, जेणेकरून वन्य प्राण्यांमध्ये संसर्गाने रोग प्रसार होणे टाळता येईल. • जंगल भागात किंवा जंगलाजवळ प्राण्यांना चरण्यास नेणे टाळावे. • प्राण्यापासून होणा-या संसर्गजन्य रोगांचा (zoonotic diseases) प्रसार रोखण्यासाठी निवासी भागात पशुधन युनिट्सची उभारणी करण्याचे टाळावे. • चारा व्यवस्था सुनियोजित असावी. (स्टॉल फीडिंग, रोटेशनल फीडिंग, चाफ कटर इ.). • जनावरांच्या गोठ्यामध्ये स्वच्छता ठेवावी. (उताराचा गोठा, नियमित सफाई आणि निर्जंतुकीकरण इ.) • गोठ्यातील शेणखत व उर्वरित चारा एकत्रित करून सेंद्रिय खत तयार करण्यात यावे. • प्राणी क्रूरता प्रतिबंध अधिनियम, 1960 (Cruelty to Animals Act,1960) नुसारच प्राण्यांची वाहतूक करावी. • पशुसंवर्धन विभागाने ठरवलेल्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार रोगग्रस्त प्राण्यांना हाताळावे किंवा मृतप्राण्यांची विल्हेवाट लावावी. • पशुधन जोपासत असताना महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करा.
10	परसातील कुक्कुटपालन	<ul style="list-style-type: none"> • प्राण्यामार्फत होणा-या संसर्गजन्य रोगांचा (zoonotic diseases) प्रसार नियंत्रित करण्यासाठी राहण्याच्या जागेत पोल्ट्री युनिट्सचे ठिकाण टाळावे. • पोल्ट्री शेडमध्ये नियमित स्वच्छता आणि जंतुनाशक इ. चा वापर करून स्वच्छता राखावी. • कुक्कुट पालन शेड मधील टाकाऊ पदार्थ एकत्रित करून सेंद्रिय खत तयार करण्यात यावे. • प्राणी क्रूरता प्रतिबंध अधिनियम, 1960 (Cruelty to Animals Act,1960) मधील तरतुदीनुसारच प्राण्यांची वाहतूक करावी. • कुक्कुटपालनासाठी पशुसंवर्धन विभागाने ठरवलेल्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार रोगग्रस्त प्राण्यांना हाताळावे किंवा मृतप्राण्यांची विल्हेवाट लावावी. • पोल्ट्री युनिट्ससाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करा.
11	गोड्या पाण्यातील मत्स्यपालन	<ul style="list-style-type: none"> • विदेशी माशांच्या प्रजातींची पैदास शक्यतो टाळण्यात यावी.. • पाण्यामधील माशांना वाढीसाठी पुरेशी जागा व सेंद्रिय पोषक आहार मिळेल याची दक्षता घ्यावी.
12	गांडूळ खत व नाडेप पद्धतीने सेंद्रिय खत उत्पादन	<ul style="list-style-type: none"> • गांडुळांच्या विदेशी प्रजाती टाळायच्यात. (E. foetida, E. euginiae). • गांडुळांच्या मूल/देशी प्रजातींचा वापर करा (P. excavates, L. mauritii). • माशांचे आणि उंदीरांचे संक्रमण टाळण्यासाठी योग्य ती काळजी घेण्यात यावी.

अ.क्र.	उपक्रम	पर्यावरण व्यवस्थापन मार्गदर्शक तत्त्वे
13	सेंट्रिय खत निर्मिती युनिट	<ul style="list-style-type: none"> सेंट्रिय खत तयार करण्यासाठी स्थानिक जंगली वनस्पती प्रजातींची जास्त प्रमाणात कापणी होणार नाही याची काळजी घ्यावी. उत्पादन केंद्रातील सर्व सेंट्रिय कचरा कुजवून त्याचे खत तयार केल्याची खात्री करा. कामगारांच्या सुरक्षा उपाय योजनांचा अवलंब करण्यात यावा. (उदा. हाय स्पीड इलेक्ट्रिक मोटरचा वापर करा).
14	ओघाळीवरचे उपचार - माती/ सिमेंट नाला बांध	<ul style="list-style-type: none"> नाला बांधामधून वाहणारा प्रवाह योग्य प्रकारे वाहतो आहे, याची खात्री करावी. नाला बांधाजवळ वाळूचे उत्खनन होत नाही याची खात्री करावी.
15	पाणी साठवण संरचनांची निर्मिती- सामुदायिक आणि वैयक्तिक शेततळे (अस्तरीकरणसह आणि अस्तरीकरणाशिवाय)	<ul style="list-style-type: none"> दुर्घटना टाळण्यासाठी भिंती / कुंपण आणि संरक्षणासह विहीर ही योग्यरित्या सुरक्षित आहे याची खात्री करा. दुर्घटना टाळण्यासाठी शेततळ्याला सर्व बाजूनी कुंपन घातले असल्याची खात्री करा. शेत तळ्याचा अस्तरीकरणासाठी वापर करण्यात आलेली फिल्म वापरण्या योग्य न राहिल्यास त्यांची सुरक्षित विल्हेवाट लावण्याची तरतूद करावी.
17	जलसाठ्यांचे पुनरुज्जीवन (गाळ काढणे/ खोलीकरण/ दुरुस्ती)	<ul style="list-style-type: none"> जलसाठ्यातून काढलेल्या गाळाची योग्य ती विल्हेवाट लावावी. जुन्या जलसाठ्यातून काढलेला गाळ हा नाल्याजवळ राहणार नाही, याची काळजी घ्यावी. जुन्या जलसाठ्यातून गाळ काढत असताना नाला उतार योग्य राहिल व नाला तळात खडडे होणार नाहीत, याची काळजी घ्यावी. अपघात टाळण्यासाठी संरक्षित कुंपन असल्याची खात्री करावी.
18	पाणी साठवण संरचनांची निर्मिती- विहिरी	<ul style="list-style-type: none"> दूषित होण्याच्या संभव टाळण्यासाठी विहिरी या खतांचे/कचऱ्यांचे ढीग व शोष खड्यांची शौचालये इ. पासून सुरक्षित अंतरावर (किमान 15 मीटर) असावीत. विहिर दूषित होण्यापासून प्रतिबंध करण्यासाठी रीचार्ज संरचनांच्या डिझाइनमध्ये सिल्ट ट्रॅप आणि फिल्टरचा समावेश आहे, याची खात्री करा.
19	संरक्षित सिंचनसाठी पंपसंच	<ul style="list-style-type: none"> उर्जा कार्यक्षम पंपची खरेदी करा (उदा. बीईई 5 स्टार रेट).
20	संरक्षित सिंचनसाठी पाईप (एचडीपीई/ पीव्हीसी)	<ul style="list-style-type: none"> एसी (एस्बेस्टोस-सीमेंट) पाईपचा वापर टाळण्यात यावा.

[1] Refer to: <http://mpcb.gov.in/images/tabelacircular.pdf>

[2] Refer to: <http://mpcb.gov.in/consentmgt/pdf/guidelines4GrantingConsent2poultryfarm.pdf>